

Les sivelles de cinturó d'època visigoda (s.VI-VIII) a les comarques de Barcelona

Joan Manuel Coll Riera, Jordi Roig Buxó

Introducció

La presència de sivelles de cinturó d'època visigoda a les comarques de Barcelona és documentada des d'inicis de la dècada dels anys vint del segle passat. Una de les primeres referències a la troballa d'una sivella es remunta a l'any 1927, any en què en una excavació arqueològica que duia a terme la Unió Excursionista de Terrassa es recuperà una sivella a la necròpolis de Coll d'Eres (Sant Llorenç Savall, Vallès Occidental), que es classificà ja correctament com una sivella atribuïda al període visigot (SOLÀ, 1927). Durant els anys següents, i fruit de l'interès per aquestes peces d'indumentària, els estudis locals recolliren la troballa de noves sivelles a les comarques de Barcelona, com van ser els casos de la Gleba (ZEISS, 1934) i Pineda de Mar (PONS, 1943).

Totes aquestes peces d'indumentària van ser recollides per Pere de Palol l'any 1950, en el seu article «Fibulas y broches de cinturón de época visigoda en Cataluña» (PALOL, 1950). Durant la segona meitat del segle XX es van produir noves troballes de peces, algunes actualment perdudes, d'entre les quals destaquen, però, les procedents d'excavacions arqueològiques efectuades al llarg de les dues darreres dècades del segle XX, algunes encara inèdites.

En total s'han identificat fins a avui 20 sivelles d'època visigoda a les comarques de Barcelona¹, repartides de la següent manera: Vallès Occidental (10 peces), Vallès Oriental (2 peces), Bages (2 peces), Penedès (1 peça), Garraf (1 peça), Barcelonès (1 peça), Maresme (1 peça), Osona (2 peces).

Bronzes d'indumentària. Les sivelles

Procedents dels diferents jaciments i intervencions arqueològiques que s'han dut a terme en el territori analitzat, en la seva major part necròpolis, s'han recuperat, juntament amb d'altres materials funeraris, diversos objectes d'abillament i bronzes d'indumentària, i en especial sivelles de cinturó. Presentem aquí un recull, a manera d'inventari, d'aquestes sivelles, la majoria ja conegudes i publicades, partint del seu context arqueològic, sense entrar en un estudi de conjunt de la mostra, d'altra banda, força reduïda i diversificada. Destaquen alguns casos de peces molt similars. L'escàs nombre de peces documentades fins avui contrasta amb la relativa abundància d'aquests objectes d'abillament a altres zones de l'àmbit peninsular.

L'Aiguacuit (Terrassa, Vallès Occidental). Fig. 1

Procedent d'aquesta vil·la romana, i concretament del rebliment d'uns dipòsits excavats al substrat geològic (UE 205) (SANCHEZ, 1989) es va documentar una sivella de cos arronyonat i passador recte, amb la superfície decorada mitjançant incisions rectes disposades en paral·lel. Aquesta peça fou atribuïda a l'època medieval. La datació del context, amb ceràmica comuna reduïda i una àmfora oriental Keay LIV, se situaria a inicis o mitjan segle VI (ROIG, 1999a).

Necròpolis de l'Església Vella de Sant Menna (Sentmenat, Vallès Occidental). Fig. 2

Procedent de l'enterrament 30-b, situat a l'interior de l'església paleocristiana, es va documentar una sivelleta de bronze, localitzada entre els fèmurs de l'inhumat. Es tractava d'una sivella arronyonada, obtinguda mitjançant fosa, que no conservava el passador. La datació estratigràfica l'enquadrava dins dels segles VI-VII. Aquesta peça, inèdita, resta inventariada a la memòria d'excavació (COLL, 1995).

Necròpolis del carrer St. Jaume, 121 de Granollers (Vallès Oriental). Fig 3 - 4

Tres de les quatre sepultures d'aquesta necròpolis conservaven material funerari associat a l'enterrament. Els materials i el jaciment ja varen ser publicats en el seu moment per J. Estrada, en un article en el qual s'adjunten dues fotografies amb tots els objectes recuperats a l'excavació i un croquis de la troballa (ESTRADA, 1970). Posteriorment, aquests materials han estat estudiats, a partir de les dades i les fotografies existents, en un darrer treball sobre l'antiguitat tardana al Vallès Oriental (COLL;ROIG, 1998). Actualment aquests materials estan desapareguts.

Procedents de la tomba 1 es documentaren: un ganivet de ferro amb la punta trencada, de 15 cm de llargada conservada, i una amplada màxima de la fulla de 2 cm; una sivella rectangular de bronze que no conservava l'a-

¹ En el present recull no s'hi incorporen les sivelles procedents de Barcelona ciutat, ja estudiades i publicades per Gisela Ripoll (RIPOLL, 1999 i 2001). Tampoc s'hi inclou la sivella de Sant Sebastià d'Argentona, recollida per Marià Ribas (RIBAS, 1975), ja que es tracta d'una sivella romana baiximperial.

gulla, de 2,9 cm de llarg per 1,9 cm d'ample, així com quatre fragments de ferro indeterminables. La tomba 2 va oferir un altre ganivet de ferro de 16,1 cm de llarg i una amplada màxima de la fulla d'1,8 cm, i una sivella oval de bronze amb agulla escutiforme i decoració estriada a la superfície vista, de 2,8 cm per 3,8 cm. I, finalment, la tomba 4 va proporcionar una làmina de bronze, trobada en quatre fragments, amb decoració repussada de caràcter estilitzat, de 8,3 cm de llargada conservada i una amplada d'1,1 cm.

Necròpolis del carrer Montmany, 35 de Valldoreix (Vallès Occidental). Fig. 5 - 8

Procedents d'aquesta necròpolis de tombes de tegulae es localitzaren quatre sivelles en cadascuna de les sepultures (SAORÍN, 1986) (ROIG, 1999b). A la tomba 3 va aparèixer una sivella de placa rígida fosa en bronze, de llengüeta rectangular, amb quatre lòbuls als laterals i un nervi dorsal. El cap de la sivella és rectangular i presenta una agulla de base escutiforme. Al revers té dos apèndixs perforats de subjecció al cuir del cinturó. Amida 4,6 cm de llargada, 2,5 cm d'amplada i 0,4 cm de gruix. Procedent de la tomba 4 es va localitzar una petita sivella ovalada de bronze, amb restes de l'agulla de ferro perduda, de secció el·lipsoïdal. Amida 3 cm per 2,2 cm. A la tomba 6 va aparèixer una altra sivella ovalada de bronze, aquesta amb l'agulla recta de ferro encara conservada, i també de secció el·lipsoïdal. Amida 3 cm per 2 cm. La darrera sivella, procedent de la tomba 5, és de forma rectangular i fosa en bronze, també de secció rectangular, i amb agulla de bronze de base escutiforme i secció semicircular. Amida 4 cm per 3 cm.

Aquestes quatre sivelles, i especialment la de placa rígida, poden adscriure's al nivell IV de la taula tipus cronològica de G. Ripoll, amb alguns paral·lels peninsulars força semblants a la necròpolis de Buzaga (Elorz, Navarra) (AZKÁRATE, 1993). Es tracta d'uns exemplars freqüents en el món merovingi, que poden datar-se vers les darreries del segle VI i inicis del VII. Les altres peces, les petites sivelletes ovalades i la rectangular d'agulla escutiforme són característiques del nivell III i enquadrables dins el segle VI, amb abundants exemplars al cementiri del Carpio del Tajo (Torrijos, Toledo) (RIPOLL, 1993-94).

Necròpolis del Collet del Cargol (St. Mateu de Bages, Bages). Fig. 9

Procedent de la tomba 2 d'aquest cementiri, es recuperà una sivella de cinturó de bronze (SANCHEZ; OLIVARES, 2000). És una sivella de placa rígida, de cos de llengüeta rectangular amb quatre lòbuls als extrems i nervi dorsal sobrealçat, i cap rectangular amb agulla de base escutiforme. Al revers presenta tres apèndixs perforats de fixació a la corretja del cinturó. Amida 5 cm de llargada, 2,3 cm d'amplada màxima i 0,4 cm de gruix. Aquesta peça és molt semblant a la recuperada a la tomba 3 de la necròpolis del carrer Montmany de Valldoreix (Vallès Occidental), i s'inscriu dins el nivell IV de la taula tipus cronològica de G. Ripoll. Pot datar-se vers les darreries del segle VI i inicis del VII. Presenta alguns paral·lels peninsulars semblants a la necròpolis de Buzaga (Elorz, Navarra) (AZKÁRATE, 1993). Es tracta d'uns exemplars freqüents en el món merovingi. Aquesta peça es conserva al Museu Comarcal de Manresa, amb el número d'inventari 4307.

Necròpolis del Coll del Galí (St. Llorenç Savall, Vallès Occidental). Fig. 10

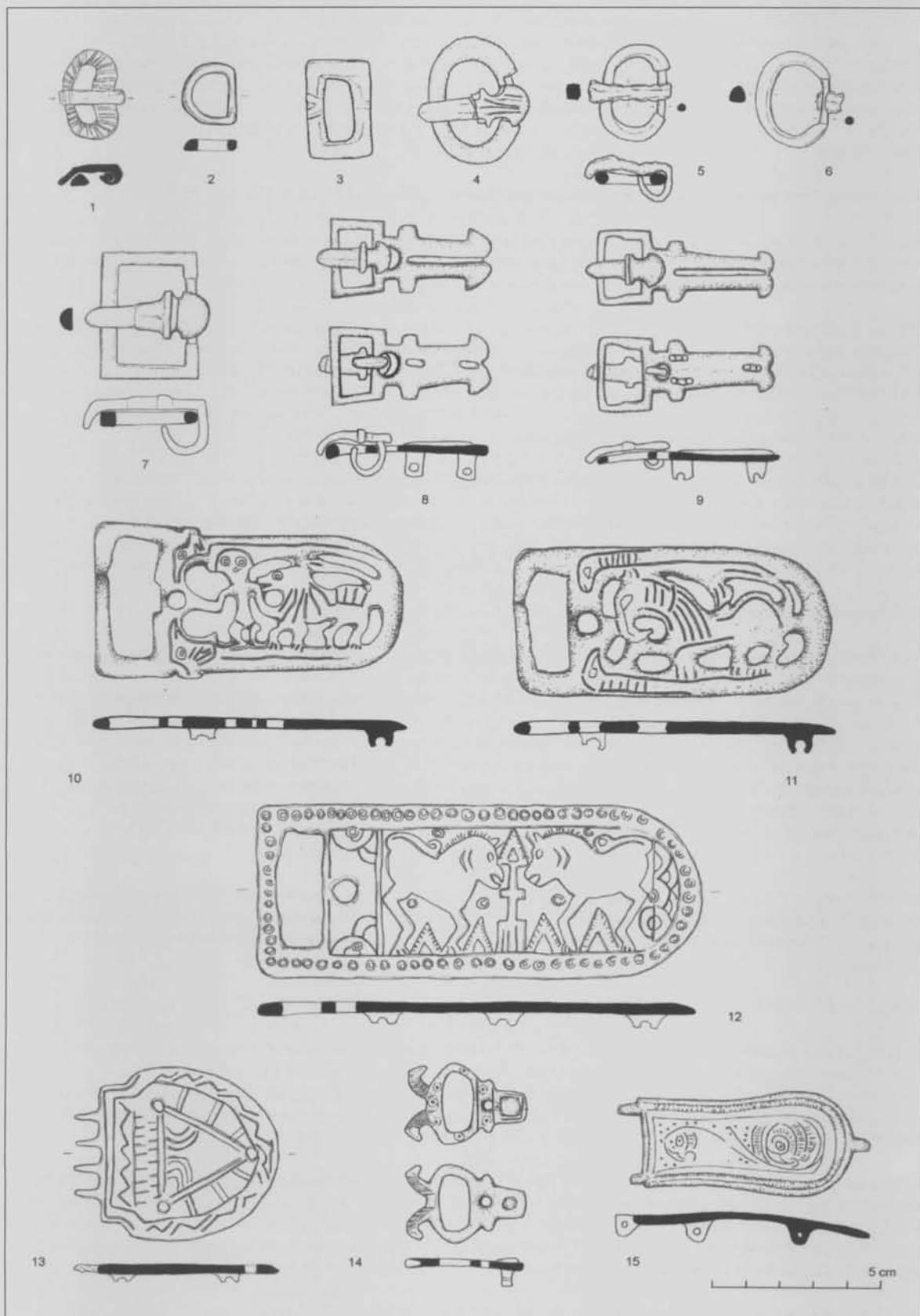
Correspon a un cementiri parcialment destruït, d'on tenim constància de l'existència de diverses tombes en caixa de lloses. A les seves proximitats, un particular de Castellar del Vallès, que actualment n'és el propietari, localitzà, l'any 1970, entre les terres de l'eixamplament de la pista forestal, una sivella de bronze. Aquesta peça va ser identificada per A. Roig Deulofeu l'any 1983 (ROIG, 1983) (ROIG, 1999b).

Es tracta d'una sivella de bronze de placa rígida calada, de forma rectangular, amb un extrem arrodonit, amb decoració incisa amb burí. El revers presenta tres petites llengüetes perforades, disposades en triangle, que servien per a la subjecció de la peça al cuir del cinturó. Amida 9 cm de llargada, 4,7 cm d'amplada i 0,3 cm de gruix. La decoració ens mostra una representació iconogràfica de clar origen cristià, i que creiem identificar amb l'escena de l'Antic Testament de Daniel a la fossa dels lleons. En aquest cas, però, força desvirtuada, amb l'eliminació d'un dels lleons que flanquegen la figura de Daniel, transformant així, per bé que lleugerament, la clàssica iconografia que il·lustra el passatge. Aquesta sivella, doncs, presenta una composició escènica formada per una figura humana i un animal en el seu costat esquerre, identificable amb claredat com un lleó, del qual n'és fàcilment distingible el cap, amb la mandíbula oberta i la crinera, així com les potes amb urpes i la cua alçada. Aquesta escena està emmarcada per dos caps amb cos allargassat d'aus o serpents molt estilitzats. Formalment, aquesta sivella presenta grans similituds amb la placa de la necròpolis de Coll d'Eres, així com amb alguns escassos paral·lels hispànics. És però un motiu iconogràfic força singular i pràcticament desconegut. S'inscriu dins el Grup V de la classificació de G. Ripoll i pot datar-se dins el segle VII.

Necròpolis de Coll d'Eres (St. Llorenç Savall, Vallès Occidental). Fig. 11

Procedent d'una tomba d'adult en caixa de lloses, es localitzà a la cintura de l'inhumat una sivella de bronze de placa rígida calada. Aquesta peça ha estat estudiada per diversos autors (SOLÀ, 1927-31), (KÜHN, 1934) i (PALOL, 1950). Està exposada al Museu de Terrassa - Castell Cartoixa de Vallparadis.

Es tracta d'una sivella de forma rectangular amb un extrem arrodonit, presenta decoració calada i incisa a l'anvers, i al revers presenta tres apèndixs perforats per subjectar-la al cuir del cinturó; l'agulla no s'ha conservat. Amida 9,5 cm de llargada, 4,5 cm d'amplada i 0,3 cm de gruix.

Sivelles de cinturó de bronze d'època visigoda (segles VI-VIII) localitzades a les comarques de Barcelona. 1, sivella arronyonada (l'Aiguacuit, Terrassa). 2, sivella (església vella de Sant Menna). 3-4, sivella (c/ Sant Jaume, 121 de Granollers). 5-8, sivelles i sivella de placa rígida (c/ Montmany, 35 de Valldoreix). 9, sivella de placa rígida (necròpoli del Collet del Cargol, Sant Mateu de Bages). 10, sivella de placa rígida calada (necròpolis del Coll del Galí, Sant Llorenç Savall). 11, sivella de placa rígida calada (necròpolis de Coll d'Eres, Sant Llorenç Savall). 12-13, sivella de placa rígida i sivella articulada (claustre del monestir de Sant Cugat del Vallès). 14, sivella de placa rígida (necròpolis del Camp de l'Alzina, Torroelles de Foix). 15, sivella de placa liriforme (Salabernada, Artés)

La decoració presenta una iconografia que s'ha identificat amb la figura d'un griu, emmarcat per dos caps estilitzats que semblen correspondre a ocells o serps, que ressegueixen el perímetre de la peça. El griu és un animal mitològic amb cos de lleó i dotat d'ales; en el nostre cas, certament, el cos de lleó s'identifica, amb la presència de potes amb urpes, crinera, i una cua aixecada que alhora sembla i es confon amb una ala. D'altra banda, el cap presenta una trompa corbada singular, que tal vegada pot recordar les restes del braç d'una figura humana desapareguda de la composició, a semblança de la sivella del Coll del Galí, comentada anteriorment, amb l'escena de Daniel i el lleó.

Sivelles del claustre del monestir de St. Cugat del Vallès (Vallès Occidental). Fig. 12 - 13

Aquestes dues peces van ser localitzades a les excavacions arqueològiques que es portaren a terme al claustre del monestir entre els anys 1930-36, i són fora de tot context estratigràfic. Estan dipositades al Museu d'Arqueologia de Catalunya, i han estat estudiades per P. de Palol (PALOL, 1950).

Una de les sivelles és de placa rectangular rígida de bronze, amb l'agulla perduda. La superfície visible està decorada amb fines incisions a burí, amb una escena de cavalls enfrontats i amb una estilització vegetal al centre, un arbre de la vida esquematitzat, tal vegada reminiscències d'una font, on la copa està representada per un triangle i el tronc pren forma de creu. Al voltant d'aquesta escena hi ha una orla de cercles incisos emmarcant-la. El revers presenta cinc agafadors disposats a portell, per tal d'unir-la a la corretja. Amida 13 cm de llarg per 5,5 d'amplada. Aquesta peça ha estat datada dins el segle VII.

La segona sivella és una placa cordiforme articulada sense el fermall, que estaria subjectat amb quatre agafadors situats a un extrem de la peça, mitjançant una frontissa. Està decorada a l'anvers amb motius geomètrics fets amb burí sobre la peça fosa, formant en el centre un motiu triangular de dobles línies incises; un fris en ziga-zaga completa la composició. Els angles del triangle decoratiu presenten tres forats que travessen la placa. Al revers s'observen tres agafadors per unir la peça a la corretja. Amida 6 cm per 5,5 cm. S'ha datat també al segle VII.

Necròpolis del Camp de l'Alzina (Torroelles de Foix, Alt Penedès). Fig. 14

Procedent de la tomba 5, pertanyent a l'individu infantil, es localitzà, entre el cap femoral i la pelvis, una sivella de cinturó de bronze. El jaciment arqueològic i els materials van ser publicats pels seus excavadors (VALLÈS; BOSCH, 1994) i la sivella ha estat recollida en un estudi de conjunt sobre materials funeraris i d'abillament (ROIG, 1999b).

Es tracta d'una placa rígida, que ha perdut l'agulla. És fosa a motlle i presenta incisions decoratives fetes amb burí. Té una forma irregularment el·líptica, amb dos apèndixs en un extrem, a manera de caps de cavall oposats, els quals presenten fines ratlles incises identificables amb la crinera. L'extrem oposat presenta un acabament quadrat amb un botó en relleu, que pel revers correspon a un reblló de fixació de la corretja de cuir del cinturó. Distribuïts per l'anvers de la sivella s'observen vuit punts incisos encerclats a manera de decoració. La peça amida 3,5 cm de llargada, 2,5 cm d'amplada màxima i 0,5 cm de gruix.

Aquest tipus de sivella és, ara com ara, totalment desconegut dins els repertoris de bronzes funeraris catalans. Tal vegada podria incloure's en els nivells IV i V de G. Ripoll, amb petites sivelles de placa rígida de formes diverses, dins els grups de tipus "bizantí" mediterrani, enquadrables a grans trets vers les darreries del segle VI i inicis del segle VIII.

Sivella de placa en forma de lliri de Salabernada (Artés, Bages). Fig. 15

Es tracta d'una troballa casual feta l'any 1989, en un indret d'expectativa arqueològica dins el terme municipal d'Artés (Bages), a la part nord de la vall de Salabernada, en un terreny planer i elevat ocupat avui dia per bosc. Sembla que en eixamplar el camí, vora el qual hi ha el jaciment, aparegueren unes sepultures que s'hi podrien relacionar, per bé que la sivella va aparèixer fora de context. Aquesta peça es troba al Museu d'Artés i ha estat estudiada i publicada (DAURA; PARDO; PIÑERO, 1990-91).

Es tracta d'una placa de cinturó de bronze en forma de lliri, amb sivella articulada que no s'ha conservat. Presenta al revers tres apèndixs amb perforació circular per subjectar la peça a la corretja de cuir. Amida 7,6 cm de llargada, 3,3 cm d'amplada i 0,2 cm de gruix. És feta a motlle i presenta decoració burinada a la superfície vista. Al centre, tres línies incises a manera de sanefa, una amb un cordejat deficient, recorren tot el perfil de la peça. S'identifiquen uns traços incisos molt esquemàtics que semblen representar unes figures fantàstiques imprecises, tal vegada animals aviformes o marins; s'observen també nombrosos puntets incisos per tota la superfície de l'escena decorativa.

Aquesta sivella s'inscriu dins el nivell V (RIPOLL, 1991), datat vers el 600/640 i inicis del segle VIII, amb un moment àlgid de producció en ple segle VII.

La Solana (Cubelles, Garraf).

En aquest jaciment de l'antiguitat tardana es va recuperar, durant l'excavació arqueològica d'urgència efectuada

durant l'any 1996, un fermall bizantí de bronze, amb incrustacions de vidre. Peça en estudi per G. Ripoll. Notícia i fotografia adjunta, segons els seus excavadors (BARRASETAS; MORER; RIGO, 1997).

Sant Pau del Camp (Barcelona, Barcelonès)

Es tracta d'una sivella, actualment perduda, identificada i publicada per Oriol Granados (GRANADOS, 1979) a partir d'una fotografia de materials d'excavacions antigues. La peça en qüestió era una sivella de bronze, de placa rígida calada amb decoració geomètrica, datada entre finals del segle VI i el segle VII.

Can Cua (Pineda de Mar, Maresme)

Aquesta troballa fortuïta ja és recollida a l'estudi de Palol (1950), i posteriorment a Ribas (1975) Es tracta d'una placa de cinturó en forma de lliri, de bronze, obtinguda mitjançant fosa. La cara vista és ornamentada i retocada amb buri. Tota està decorada amb nervis en relleu, i les zones decoratives estan dividides en tres parts. Una, extrema, en forma de ronyó; una altra, al mig, dividida longitudinalment en dos, i una darrera, a l'extrem posterior, al costat de les frontisses de la sivella, de forma rectangular. Presenta un petit apèndix en l'extrem, i quatre als cantons llargs enfrontats de dos en dos. El revers presenta tres reblons per subjectar la peça a la corretja del cinturó. Les seves mides són 10,6 cm x 37 cm. Dipositada al Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Necròpolis de la Muntanyeta (Roda de Ter, Osona)

Procedent de la tomba 2, que pertanyia a un individu adult, es localitzà, a l'alçada de les costelles, una sivella de cinturó de bronze. Aquesta ha estat publicada per OLLICH; RAURELL (1989).

Es tracta d'una sivella arronyonada, de passador recte, amb una decoració incisa, molt desgastada, en ziga-zaga al voltant de la cara vista de l'anella i al llarg de passador. Aquesta sivella aniria articulada originalment a una placa de cinturó, no conservada. La datació de les sivelles amb plaques articulades abasta tot el període visigòtic (segle VI - inicis segle VIII).

Procedent de la tomba 4 es recuperaren tres fragments de sivella circular de ferro, molt degradats, i un ganivet de ferro, erròniament identificat com a passador. Aquesta darrera sivella aniria associada al corretjam de subjectió del ganivet.

Sivella de la Gleva (les Masies de Voltregà, Osona)

És una petita placa en forma de lliri, publicada per Zeiss (1934) i per Palol (1950). Aquesta està decorada amb dos nervis que emmarquen tot el perímetre i s'ajunten al centre de la peça, cosa que dona lloc a dos camps simètrics, decorats amb estilitzacions vegetals en forma de roleus. Probablement es tracta d'un cap de corretja, datable entre el segle VII i inicis del segle VIII. La peça amida 5,5 cm de llarg. Dipositada al Museu Episcopal de Vic.

Bibliografia

AZKÁRATE GARAI-OLAUN, A. (1993). «Francos, aquitanos y vascones. Testimonios arqueológicos al sur de los piri-neos». *AEspA*, 66, p. 149-176.

BARRASETAS, E.; MORER, J.; RIGO, A. (1997). «Les intervencions arqueològiques a l'autopista A-16: Valoració del conjunt». *Tribuna d'Arqueologia 1996-1997*, p. 67-98, fig10.

COLL, J.M. (1995). *L'església Vella de Sant Menna. Excavació 1992-1994*, Memòria d'excavació arqueològica, inèdita, dipositada al SAGC.

COLL, J.M.; ROIG, J. (1998). «L'antiguitat tardana al Vallès Oriental». *Lauro*, número 14, Granollers (1998), p. 5-14.

DAURA, Antoni; PARDO, Dolores; PIÑERO, Jordi (1990-91). «Notícia sobre la troballa d'una peça de cinturó visigòtica a Salabernada (Artés, Bages)». *Acta Mediaevalia*, 11-12, Barcelona, p.439-446.

ESTRADA, Josep. (1970). «Sepultures visigòtiques a Granollers». *Vallès*, núm. 1698, 17 d'octubre de 1970, Granollers.

GRANADOS, O. (1979). «Notas de arqueología barcelonesa: fragmentos de cerámica romana y una hebilla de cinturón de placa calada hallados en San Pablo del Campo (Barcelona)». *XV CNA*, Zaragoza, p. 967-982.

KÜHN, Herbert (1934)- «Die germanischen greifenschnallen der völkervanderungszeit». *Sonderabdruck aus IPK, Colònia* (1934), p.81.

MÉNENDEZ, A.-RASCÓN, S. (1989). *Los visigodos en Alcalá de Henares*. Cuadernos del Juncal, 1.

OLLICH, I.-RAURELL, S. (1989). «Tombes de lloses als turons de la plana Vic: una població alt-medieval per cristianitzar ? ». *Acta Mediaevalia* 10, p.223-250, fig12.

PALOL, Pere (1950). «Fíbulas y broches de cinturón de época visigoda en Cataluña». *Archivo Español de Arqueología*, vol. XXIII, Madrid (1950), p. 73-98.

PONS, J.M. (1943). «Hallazgos en las proximidades del acueducto romano de Pineda». *Ampurias* V, p.252-255.

RIBAS, M. (1975). El Maresme en els primers temps del cristianisme. *Mataró*. p 39, 40, 112, làm. 51, 52.

RIPOLL LÓPEZ, Gisela:

- (1991). «Materiales funerarios de la Hispania visigoda: problemas de cronología y tipología». *Gallo-Romains, Wisigoths et Francs en Aquitaine, Septimanie et Espagne*, Actes des VIIe Journées internationales d'Archéologie mérovinienne, Toulouse 1985, Rouen 1991, p.111-131.

- (1993-94). «La necròpolis visigoda de El Carpio del Tajo. Una nueva lectura a partir de la topocronología y los adornos personales». *Real Academia de Belles Arts de Sant Jordi*, Butlletí VII-VIII, p. 187-250.

- (1999). «Bronzes d'indumentària persona». *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona, p. 249-260.

- (2001). «Objectes d'indumentària personal a Barcino (segles IV-VII) ». De Barcino a Barcinona (segles I-VII). *Les restes arqueològiques de la Plaça del Rei*. p.214-224.

ROIG BUXÓ, J.:

- (1999a). «Vil·la i assentament de l'Aiguacuit». *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona, pp. 139-140.

- (1999b). «Bronzes d'indumentària a les valls del Llobregat i del Besòs». *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona, p. 316-319.

ROIG DEULOFEU, Albert (1983). *Informe sobre la sivella visigòtica del Coll del Galí (St. Llorenç Savall, Vallès Occidental)*, treball inèdit.

SANCHEZ, E. (1989). *Memòria de les excavacions al jaciment de l'Aiguacuit (Terrassa, Vallès Occidental)*, Memòria d'excavació inèdita dipositada al SAGC.

SÁNCHEZ, E.; OLIVARES, D. (2000). «La intervenció arqueològica al Collet del Cargol. Estudi d'una necròpolis d'època visigòtica al Bages». *1r Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*. Actes, pp.426-431.

SAORÍN, Anna-Maria (1986). *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Montmany,35 de Valldoreix (Vallès Occidental)*, 29 de juliol/10 d'agost de 1986. Memòria d'Excavació inèdita dipositada al SAGC.

SOLÀ, Joan (1927-31). «La sivella visigòtica de Sant Llorenç del Munt». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona 1927-31, p.151, fig. 237.

VALLÈS CUEVAS, Jordi - BOSCH CASADEVALL, Josep Maria (1994). «Hipòtesis sobre l'espai funerari rural del segle quart al segle onze. El Camp de l'Alzina, un exemple de cementiri comunal». *Olerdulae*, any XIX, Gener-desembre 1994, Vilafranca del Penedès, p.103-122.

WERNER, Joachim (1994). «Broches de cinturón bizantinos de los siglos VI y VII, con motivos del fisiólogo», *III Reunió d'arqueologia Cristiana Hispànica*, Maó, 12-17 de setembre de 1988. Institut d'Estudis Catalans, Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica, II, Barcelona 1994, p.49-54.

ZEISS, H. (1934). *Die grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich*. Berlin-Leipzig.